

УДК 316.6

МИРОСЛАВА КУХТА,

кандидат соціологічних наук, викладач кафедри соціології Київського національного університету культури і мистецтв

Люди похилого віку очима експертів: труднощі та шляхи подолання життєвих негараздів

Анотація

У статті аналізуються дані експертного опитування щодо соціальних проблем старшої соціально-вікової групи. Узагальнено й інтерпретовано погляди опитаних науковців-соціологів стосовно відчуття психологічного віку людьми старшої вікової групи. Проаналізовано найгостріші проблеми життя літніх людей та можливості їх подолання, вплив об'єктивних та суб'єктивних чинників на формування життєвої перспективи і життєвих стратегій людей старшого віку в Україні.

Ключові слова: експертне опитування, соціальні проблеми людей похилого віку, життєві перспективи, життєві стратегії

Дослідження життєдіяльності людей старшого віку є важливим завданням соціологічної науки, в рамках якої нині існує значна кількість підходів до вивчення проблем старості та старіння. Звертаючись до історії, слід сказати, що саме поняття “соціальна геронтологія” запровадив американець Е.Стигліц у 40-х рр. XX століття, проте поширення цей термін набув значно пізніше. Серед теорій, що викристалізувалися на Заході, можна назвати такі:

- теорія субкультури для похилого віку — запропонована Е.Роузом, котрий вважає, що представники невеликих соціальних груп, що мають власну субкультуру, більше взаємодіють один з одним, аніж з іншою частиною суспільства. Таким чином люди, що збираються виходити на пенсію, об'єднуються на підставі спільних інтересів;

- згідно з теорією роз'єднання, обґрунтованою Б.Ньюгартемом та Дж.Розеном, обмеження спілкування людини, що старіє, з іншими членами суспільства є невідворотним, позаяк із виходом на пенсію змінюються її соціальні ролі та знижується дохід. Теорію розвивали Е.Каміг та В.Генрі, котрі вказували, що роз'єднання (disengagement) є психосоціальним явищем, наслідком як природних змін у психіці людини, що переживає старіння, так і впливу на неї соціального середовища;
- теорія модернізації описує зміну становища похилих людей та ставлення до них як ефект технізації й модернізації сучасного суспільства, внаслідок чого авторитет і значення їхнього досвіду значно впали;
- теорія геротрансценденції, обґрунтована Л.Торнстамом, який пише про особливий вид позитивного старіння (на підґрунті теорій К.Юнга та Е.Ериксона). За цією теорією старіння людини включає потенціал для розвитку та розуміння нового погляду на життя, перехід від більш раціонального та матеріального погляду на світ до більш трансцендентного, що в підсумку супроводжується збільшенням задоволеності від життя [Tornstam, 2011].

Сьогодні на Заході розглядають питання соціально-демографічного складу населення старшого віку, тривалість життя різних соціально-професійних груп людей похилого віку, процес старіння та виходу на пенсію, які вивчали Е.Росет, Е.Камінг, М.Янг та Т.Шулер, зміни при переході від молодого до старшого віку (С.Ірвін), особливості вікової стратифікації (М.Рейлі, М.Йонсон), особливості життя людей старшого віку (Р.Тейлор), старіння в сучасному світі (С.МакФейден), особливості комунікації старших людей (Дж.Ньюсбаум).

Серед вітчизняних дослідників-соціологів проблеми рольових змін, пов'язаних з виходом на пенсію, вивчали Н.Паніна, В.Шапіро, В.Патрушев; тему місця похилих людей у суспільстві, особливостей їхньої трудової та громадської діяльності — Н.Большакова, І.Бондаренко, В.Лазарева, Н.Василенко, А.Козлов, Т.Кисельова, Г.Морозова, А.Рубцова.

Чинники соціальної поведінки та самопочуття похилих людей у суспільстві, проблеми їхньої адаптації й активізації досліджували Т.Демидова, А.Дмитрієв, Н.Ковальова, Т.Козлова, Л.Соловйова, Н.Герасимова, Є.Щаніна, наголошуючи у своїх працях, що стереотипи стосовно консервативності та пасивності старшого покоління не підтверджуються емпіричними даними.

Питання соціальної політики, управління в соціальній сфері, теорії та методик соціальної допомоги громадянам похилого віку аналізовано у працях російських дослідників В.Жукова, Н.Шмельової, Е.Холостової, І.Бондаренко, В.Лазаревої, Г.Мусіної-Мазнової, а в працях М.Елютіної, Є.Здравомислової, Ю.Качанової, О.Кувшинової, С.Марковкіної. Зокрема, вперше використано якісні методи дослідження старості як феномену, що дає змогу глибше зрозуміти актуальні переживання людей похилого віку, пояснити зміст їхніх учинків на базі обширного матеріалу.

Дослідження в цій царині конституювалися в окремий розділ соціології, що набув визнання і навіть входить до навчальних програм вишів [Василенко, 2003; Титов, 2006; Яцемирская, 1998].

Спрямованість соціологічної науки на вивчення проблем людей похилого віку зумовлена водночас запитами як теоретико-пізнавального, так і практичного характеру. Осмислення життєвих практик тих представників старшого покоління, що успішно адаптувалися до умов поствиробничого періоду життя, й випрацювання теоретичних моделей життєвих стратегій, ефективних у цей час, що характеризується об'єктивним скороченням життєвої перспективи, є чи не найактуальнішим завданням і в теоретичному, і в практичному, і в гуманістичному вимірах. Кроком до його виконання стане вивчення низки питань, які мають бути з'ясовані як теоретичним, так і емпіричним шляхом. До таких передусім належать окреслення специфічних проблем, що виникають при переході до властивих людям літнього віку форм життєдіяльності, з'ясування джерел цих проблем, їхнього впливу на побудову життєвої перспективи та можливих шляхів і стратегій подолання їх.

Метою статті, таким чином, є визначення передумов виникнення та способів розв'язання соціальних проблем старшої соціально-демографічної групи; об'єктом дослідження — люди старшого віку в Україні, а предметом — можливі практики осмислення та розв'язання проблем “фінішного відрізка” життєвого шляху, котрі можна інтерпретувати як чинники й передумови побудови життєвої перспективи та відповідних життєвих стратегій. Звідси постають такі завдання:

- виокремити проблеми, з якими стикаються люди похилого віку в Україні, й визначити детермінанти цих проблем;
- проаналізувати можливі шляхи та засоби розв'язання проблем людей похилого віку в Україні;
- визначити шляхи подолання внутрішньопсихологічного дискомфорту, зумовленого чинниками зовнішнього (соціальні негаразди) та внутрішнього (розуміння, що життя йде до завершення) характеру.

Використання методу експертного опитування видається обґрунтованим, бо очевидною є доречність застосування якісних методів збирання даних при дослідженні накреслених завдань. “Експертні опитування — це опитування компетентних, тобто висококваліфікованих у певній галузі фахівців (експертів). Респондентами в експертному опитуванні є експерти, які володіють необхідними для оцінки поставлених у дослідженні питань знаннями й досвідом та професійною інтуїцією” [Толстих, 2003]. У нашому випадку досліджувана проблема виходить за межі якоїсь окремої галузі пізнання (зокрема соціальної геронтології), утворюючи дослідницьке поле для багатьох наукових дисциплін. За цих умов вузькопрофесійна компетентність, наприклад з огляду на організацію соціального забезпечення старшого (посттрудового) покоління, здатна звузати пошук до усталених способів і форм, тож у нашому підході до питання добору експертів ми вважали за доцільне зробити наголос на професійній інтуїції фахових дослідників у поєднанні з особистим досвідом. Тому, залучаючи до опитування: а) людей літнього віку, які мають особистий досвід розв'язання соціальних проблем, пов'язаних з досягненням похилого віку; б) особистостей, здатних відсторонено й водночас кваліфіковано аналізувати дані проблеми не лише з позицій пережитого, а й у широкому соціальному контексті на

підґрунті професійних знань у своєму сегменті суспільство- та людинознавства, ми, з певною часткою умовності, кваліфікуємо як експертів із соціальних і соціально-психологічних проблем старшої вікової групи.

У цій статті представлено результати дослідження, проведеного автором у квітні–червні 2014 року методом напівстандартизованого інтерв'ю. В опитуванні взяв участь 21 науковець-соціолог — 18 докторів і 3 кандидати наук (усі опитані співробітники Інституту соціології НАН України віком від 57 до 89 років, 12 чоловіків і 9 жінок). Для відбору їх використано три критерії: по-перше, вік (від 55 років), причому автор намагався за можливості рівною мірою представити вікові когорти 56–65, 65–75 і старші за 75. По-друге, критерієм відбору слугувала стать: вважалося, що до складу експертів має бути залучена приблизно рівна кількість чоловіків та жінок задля забезпечення гендерної відповідності. По-третє, висока наукова кваліфікація (наявність наукового ступеня) в галузі дослідження суспільних проблем.

Кількість опитаних було визначено з огляду на те, що під час останніх інтерв'ю уже не зростав якісний доробок, тобто коло згадуваних проблем замкнулося й пішли повтори, нових позицій не спостерігалось. Певна річ, статистичного значення розподіл відповідей не може тут мати, оскільки група опитуваних невелика, проте це й не було нашим завданням, адже це опитування належить до якісних методів збирання даних.

Здебільшого під побудовою життєвої перспективи розуміють створення цілісної картини майбутнього, що включає сукупність взаємозв'язаних подій. Однак за такої інтерпретації недостатньо виразно акцентується “прив'язка” цієї картини до певного суб'єкта. Тому більш виправдано визначати життєву перспективу як певним чином упорядковані уявлення про майбутнє, плановані та очікувані актором у майбутньому події та ситуації, в яких він з тією чи тією часткою ймовірності братиме участь і (або) які заторкують його інтереси.

Під життєвою стратегією ми розуміємо притаманну суб'єктові конфігурацію принципів, установок і норм, що зумовлюють певну стереотипізацію вибору способів розв'язання життєвих проблем, схильність до певного стилю життя. Життєві стратегії соціального рівня вибудовуються відповідно до тієї життєвої перспективи, яку ці актори уявляють собі [Мартинюк, 2014].

Якщо поглянути на побудову життєвої перспективи з різних точок вікового відліку, то люди старшого віку мають значно більший багаж значущих подій та подолання складних ситуацій. У молоді важливішою є майбутня життєва перспектива, людям похилого віку притаманні не пасивні спогади про минуле, а активне включення емоцій, пов'язаних з минулими подіями, як у теперішнє їхнє життя, так і в уявлення про майбутнє (слід згадати, що за віковою класифікацією ВООЗ (від 2012 року) люди від 25 до 44 років належать до молодого віку, від 45-ти до 60-ти — до середнього, від 60-ти до 75-ти — до похилого, від 75-ти до 90-та — до старечого віку, а після 90 років — до довгожителів). За умов суб'єктивного зростання для представників старшого покоління значущості минулої життєвої перспективи та скорочення

майбутньої важливо віднаходити нові сенси для життя і діяльності, збагачення подіями і ситуаціями, відмінними від минулих подій у житті суб'єкта.

Як наголошувалося, життєва перспектива є суб'єктивною картиною подальшого перебігу життя, але в підґрунті її створення лежить свідомо чи інтуїтивна оцінка наявних тенденцій і проблем, щодо розв'язання яких формуються відповідні життєві стратегії. Тому в нашому опитуванні був присутній блок запитань, що стосувалися проблем, з якими зустрічаються люди похилого віку в сучасних українських реаліях. Зрозуміло, що кожна вікова когорта наділена особливостями та проблемами, специфічними саме для неї, тому видається важливим окреслити цю специфіку у людей похилого віку. До цього блоку ввійшли, першою чергою, запитання щодо переліку головних проблем, чинників, що їх зумовили, та можливих шляхів розв'язання.

Перше запитання стосувалося того, з якими проблемами взагалі стикаються люди похилого віку. Це зроблено з метою визначення основного кола проблемних для конкретної вікової когорти питань, тобто кола їхніх повсякденних інтересів, адже нагальні проблеми людей, першою чергою, є для них зоною підвищеного інтересу та уваги, спрямовують їхню основну життєву активність та перетворювальну діяльність. Опитані експерти вказали на проблеми, що найбільше турбують представників похилого віку в Україні. Ці проблеми можна поділити на такі групи: здоров'я та фізичне самопочуття, матеріальні проблеми, самотність, психологічні та соціальні проблеми.

Проблеми зі здоров'ям та фізичним самопочуттям

Насамперед експерти, як і можна було очікувати, відзначають коло проблем старшого покоління, пов'язаних зі здоров'ям, та соціальні наслідки їх розв'язання. Наведемо типові думки експертів: “А щодо себе, то здоров'я, щоб життя було без болячок, нормальне життя”; “Думаю, питання здоров'я на першому місці, особливо у нас”. Закономірність такого підходу впливає з того, що, незважаючи на окремі винятки із правил, вік слугує безпосереднім показником фізичного стану організму. Після періоду розквіту фізичний стан будь-якого індивіда починає йти на спад — у когось швидше, у когось повільніше, але невпинно зазнає пониження. Люди старшого віку належать до категорії, фізичний розквіт якої уже відбувся, тому їхнім головним завданням стає максимальне сповільнення фізичного спаду, якнайдовше збереження поточних показників здоров'я. Тож зазначення опитуваними зв'язку віку зі станом здоров'я є цілком природним і передбачуваним. Та попри першочергову значущість цієї соціально-медичної проблеми не будьмо надто акцентувати на ній увагу.

Матеріальні проблеми (сюди належать, зокрема, доступ до медичного обслуговування та доступність достатнього харчування, забезпеченість житлом, можливість подорожувати тощо) так само найчастіше згадували наші експерти. Наприклад: “Важить рівень життя, матеріальна забезпеченість. Коли людина матеріально забезпечена, вона живе більш цікаво, насичено, у неї є можливості розширити свій горизонт. А якщо матеріальні проблеми, то все зосереджується саме на цьому. Якщо розв'язано мате-

ріальні проблеми, то людина переходить на етап постмодерного суспільства — до самореалізації”.

Основна частка старшого покоління в Україні — це люди похилого віку, основний дохід яких становила заробітна плата за основним місцем роботи, і з виходом людини на пенсію він суттєво зменшується за умови, що вона перестала працювати. У цих людей рівень матеріального статку є не синонімом статусності, а реальним питанням виживання:

“Часто люди настільки обмежені в коштах, що не мають можливості дозволити собі ліки, які б зробили життя досить комфортним. Це перша проблема. І наступна економічна. Бо, насправді, якби старість була забезпечена, це дало б можливість краще піклуватися про своє життя, вести здоровий спосіб життя”.

І все ж зазначу, що стосовно проживання порівняно з молодшим віком старші люди не позбавлені певних бонусів — вони за життя встигли накопичити речі тривалого використання, тож на рівні необхідного мінімуму у них зазвичай все є, на відміну від молодих сімей. Це справляє вплив на поведінкові та життєві стратегії старших людей; за скорочення життєвої перспективи та зниження необхідності накопичувати на зазначені речі, вони набувають можливість переглянути власні пріоритети й перерозподілити наявні ресурси. Таким чином, матеріальний добробут для людей похилого віку має особливе забарвлення. Хоча для них меншою мірою важливе накопичення ресурсів “на перспективу”, для переважної частини актуальною залишається проблема додаткового до пенсії заробітку для задоволення першочергових життєвих потреб. Для фінансово заможніших верств характерна дещо інша мотивація в питанні збереження рівня матеріального споживання: для них вже не є самоціллю бути заможним, щоб відповідати показникам престижу та посісти певне місце в суспільстві. Однак намагання зберегти або покращити наявне фінансове становище може бути метою й у підсумку стати чинником, що впливає на рівень самооцінки людини старшого віку, коли йдеться про прагнення збереження своєї соціальної значущості.

Проблеми самотності та взаємин із родинним колом

“Діти на одному з перших місць у людей похилого віку”; або: “...гостро стоїть проблема самотності. Суспільством вони значною мірою покинуті, і навіть близькі люди обмежені в можливостях допомагати. І самотність пригнічує”; або: “...основні негативи самотності людей похилого віку — відсутність будь-якої допомоги у житті, підтримка якого на хорошому рівні з кожним роком стає все важчою; незатребуваність життєвого досвіду та знань старших людей; наростання негативів психологічного характеру, відчуття непотрібності, відкинутості”.

Ці думки, висловлені експертами, підтверджують поширену в геронтологічній літературі позицію щодо виключення значної частини людей з досягненням похилого віку з активного суспільного життя, незапитуваності нагромаджених із віком їхніх знань та вмінь. Можна припустити, що за умов дефіциту людського капіталу в сучасному суспільстві тут криється неабив-

який резерв за умови віднаходження відповідних нестандартних форм його залучення.

Перенесення центру активності внаслідок втрати (наприклад, через свідому відмову) з настанням похилого віку певних статусів і соціальних ролей у сферу соціального мікросередовища, насамперед у сім'ю, є за цих умов природним і зрозумілим. Однак експерти зазначають, що проблема сімейних та родинних взаємовідносин для людей старшої вікової групи може набувати гострішого характеру, ніж видається на перший погляд. Люди, які здебільшого вже покинули основне місце роботи і вийшли на пенсію, маючи більше часу та менше можливостей, зазнаючи обмежень у фінансовому та соціально-статусному плані на тлі більш багатого життєвого досвіду, часто стають “каменем спотикання” для молодших родичів, змушених забрати їх на проживання до себе. Тобто традиційна проблема “батьків і дітей” має не лише соціальний вимір, а й площину психологічної сумісності представників різних поколінь при безпосередньому повсякденному спілкуванні.

Соціальні проблеми

“Необхідність звільняти соціальні позиції для нових поколінь... Це велика соціальна проблема для тих, хто ще має статус, але вже не має достатньо сил, енергії та здоров'я, щоб його підтримувати. Це велика соціальна проблема — момент своєчасного виходу з великого соціального життя. Це на всіх рівнях — починаючи від геронтократії радянської і до рядового простого професіонала. Вони не відчувають момент, коли стають менш продуктивними. От відчуті цей момент і поступитися дорогою... Але тут є, звісно, велика проблема: вони сприймають це як соціальну несправедливість від молоді, протеже і т. ін.” Справді, конфлікт молодості і досвіду, зміна поколінь є стресором для старшого покоління і важливим чинником трансформації життєвих перспектив. Усвідомлення початку інволюції є поворотним пунктом у психіці, від якого можна вести відлік внутрішньої трансформації уявлень про майбутнє і початку переорієнтацій у життєвих стратегіях.

“Стабільність. Впевненість в майбутньому зсезає. Колись люди були впевнені, зараз цього немає. Невизначеність як перед іспитом — це найгірше відчуття. Коли людина спокійна і прогнозує своє буття — цього зараз немає, і це зараз проблема, бо немає гарантії, що вони втримають пенсію чи побут, що вони повторять те, що було в молодості. А ще відчуття страху, що іде те, що колись тобі належало. Ми хочемо повернутися в те середовище, де людина провела не один рік. Прогнозування найближчого майбутнього і реальної ситуації...”

Соціальні проблеми для людей похилого віку мають двоякий характер, і завдяки більшому життєвому досвіду вони мають можливість оцінити напрям розвитку суспільства та його помилки на цьому шляху. По-перше, це соціальні проблеми конкретного суспільства. По-друге, це проблеми взаємозв'язку суспільства з однією зі своїх складових — з представниками старшої вікової групи. Стабільність і нестабільність у суспільстві, різного роду реформи та трансформації — це хвиля, що “накриває з головою” весь

соціум. Ці проблеми часто непередбачувані, а вихід, як правило, кожен шукає самостійно. Проте все, що стосується статусно-рольового становища людей похилого віку, можна піддавати регуляції як з боку суспільства, так і з боку самих старших людей. Наприклад, у розвинених країнах люди старшого віку активно залучені до громадських практик, підтримують і розвивають інститути громадянського суспільства. В Україні цікавою формою поєднання суспільної та індивідуальних ініціатив задля реінтеграції представників старшого покоління в суспільне життя є створений 2009 року “Київський університет третього віку”, що має 7 факультетів, слухачами яких є люди похилого віку, які вже мають освіту будь-якого рівня і напряму. Це, звісно, лише окремий приклад, що не змінює загальної картини. Але саме соціокультурні способи суспільної регуляції в поєднанні з поступовим утворенням відповідних традицій здатні посприяти якщо не остаточному розв’язанню, то принаймні зниженню гостроти даної проблеми людей старшого віку, поновленню для них смислу життя, збереженню або трансформації життєвих перспектив.

Психологічні проблеми

“Проблеми психологічного характеру: насамперед це проблема, чим себе зайняти... Є люди, котрі перевантажені сімейними обов’язками, коли в сім’ї є онуки чи правнуки, і потрібно їх доглядати, і ці навантаження надто важкі для людей похилого віку, але є протилежна проблема — ті, в кого нема обов’язків і хто не знає, куди себе подіти”.

“Додається чинник втрати реальної, хронологічної перспективи, необхідність переосмислити життя: чи ти все зробив, чи правильно жив, тобто маса проблем. Це часто закінчується депресією. Потім взаємостосунки з наступними поколіннями, набуті стереотипи поведінки суперечать тому, що є мейнстримом для молодших поколінь. Зуміти зрозуміти, що твоя модель уже неадекватна для нового духу часу, якщо людина може це зрозуміти... Часто намагаються щось нав’язувати й отримують відсіч, звідси конфлікти та непорозуміння. Це можна подолати, лише зрозумівши й усвідомивши часткову неадекватність своїх моделей. Ну і ставлення до смерті — воно здебільшого абстрактне, а для людей похилого віку це вже конкретна проблема, що ти повинен бути завжди готовий, що в будь-який момент підеш. Є захисні механізми у психічно здорової людини, що полягає в концентрації її духовного світу на власних переживаннях. Ну і послаблення гормонального фону, який викликає бурхливі емоції. Наприклад, у тих, хто в зрілому віці виходить заміж, набагато спокійніше життя, бо у них уже нема такого гормонального підґрунтя”.

Безперечно, схожі проблеми переслідують і представників молодших вікових груп, проте ми розглядаємо тут специфіку даних проблем для людей похилого віку. Так, експерти стверджують: “На заключному етапі життя проблем, як правило, більше, в тому числі психологічних проблем. Бо 30-літня, яка має багато проблем... в неї є сподівання, що вона їх розв’яже, а в цих людей, як правило, таких сподівань уже немає”. Тобто одна з характерних рис у похилому віці — обмаль часу для залагодження наявних нега-

раздів. Окреслена проблема самоусвідомлення через зменшення протяжності життєвої перспективи тісно пов'язана з посиленням стресу і напруженості. Це може стати каталізатором при виборі стратегій, не дозволяючи ігнорувати проблеми, оскільки далі буде лише гірше. Як наслідок відбувається мобілізація зусиль для останнього рішучого бою. Однак те саме усвідомлення згортання життєвої перспективи може виступати й інгібітором у визначенні життєвої стратегії, коли в людини “опускаються руки”. “Погоджуюсь з Еріксоном — колись приходить час подивитися і сказати собі: “я задоволений”, бо часу переробляти себе вже нема. І тоді так: або відчуття задоволеності, або відчай”, — стверджує один з експертів, і слід визнати таку позицію цілком слушною.

Щоб виокремити специфіку конфігурації проблем, що стають на заваді життєдіяльності людей похилого віку, слід визначити ті, що їх експерти назвали найважливішими. Відповідаючи на запитання “Яка з цих проблем є найгострішою для людей похилого віку?”, фахівці вказували, що однозначну відповідь дати важко, й вона суттєво залежить від того, про яку верству людей ідеться. Утім, в експертному обговоренні звучали думки, що найперше слід звертати увагу на проблеми здоров'я, його погіршення: “Старші покоління, яким за 60, — для них на 1-му місці завжди проблеми здоров'я. Тому що у більшості цих людей є проблеми зі здоров'ям”.

Інші експерти вбачають найважливішим до вирішення питання матеріальних негараздів: “В Україні як соціальна проблема — можливість підтримувати життєдіяльність на достойному рівні”; “Все-таки найперша проблема — матеріальне забезпечення”.

В експертних інтерв'ю констатовано, що навіть у старшому віці проблеми окремого індивіда залишаються невіддільними від проблем соціуму: “Чим більш людина інтелектуально розвинена, тим більша у неї ідентифікація з країною, із суспільством, макросвітом. Для цих людей важливі такі проблеми”.

Експерти також зазначали, що суттєвою загрозою для людей похилого віку є неможливість віднайти внутрішню гармонію, тобто акцентувалася значущість проблем психологічного характеру: “Проблема душевного, психологічного спокою, щоб ніщо не виводило з себе”; “... звучується життєвий простір. А людині крім фізичного потрібне емоційне завантаження, психологічне, адже інформаційне поле звучується, тому людина часто сама вигадує собі психоемоційні струси, щоб урізноманітнити життя”.

Узагальнюючи, можна сказати, що проблеми людей похилого віку найчастіше взаємопов'язані, зазвичай вони ідуть “у пакеті”, і через це становище літніх людей видається ще важчим. Вікові особливості життєвої ситуації людей старшої вікової групи та перспективи її розвитку полягають у тому, що життєвий ресурс людини скорочується, зменшується мобільність, відсікається низка розв'язків, можливих у молодшому віці. Розв'язання однієї проблеми неможливе без уваги до інших, а на увагу до всіх нема ані часу (оскільки життєва перспектива уже відносно менша), ані можливостей. З кожним прожитим роком ситуація стає дедалі важчою — зменшуються фізичні сили, втрачається набутий раніше соціальний капітал. Тобто скоро-

чення ресурсів за умов життєвого цейтноту обмежує спектр доступних ефективних життєвих стратегій.

Далі ми намагалися з'ясувати, які витоки та причини проблем людей похилого віку вбачають респонденти. Проблеми, що виникають у представників якоїсь групи, — чи то вікової, чи то будь-якої іншої, — можуть бути зумовленими зовнішніми, соціальними чи внутрішніми, психологічними чинниками. Кожен з цих чинників має особливе забарвлення для життєдіяльності людей похилого віку. З'ясування цієї специфіки дає змогу простежити механізми розгортання та глибину проблем для різних людей, а також роль різних соціальних інститутів у цьому процесі. Опитані науковці назвали низку причин, вказуючи при цьому на інтегрований, комплексний характер їхнього впливу: “Це соціальні, культурні, особистісні. Є культурні уявлення, є соціальні — пенсія, є особистісні смисли”. Констатуючи взаємодоповняльність дії різних чинників, задля зручності аналізу й систематизації, їх можна умовно об'єднати в кілька груп. Розгляньмо їх докладніше.

Соціоекономічні чинники:

“Країна така — ми ще не досягли рівня 1990-го року... Економічні проблеми. По-друге, співвідношення пенсіонерів і працюючих. По-третє, це тіньова економіка. Соціальні проблеми криються в особливостях розвитку України за всі ці роки. Все те, що не дає нормально сформувати бюджет, від якого залежать люди похилого віку”. “Перш за все, суспільство бідне. Ті, хто приходить до влади, вирішують перш за все свої проблеми. І молодь вважає, що вона повинна жити сьогодні так, як живуть на Заході, а потім уже думати про інших”.

Економічні негаразди людей похилого віку віддзеркалюють економічні негаразди усього суспільства. У країнах із розвинутою економікою ці проблеми не є такими гострими. Натомість в Україні ці проблеми у старших людей болючіші, бо зрештою йдеться про їхнє фізичне виживання.

Соціальні чинники:

Чи не найважливішою, на думку експертів, є соціальна складова: “наскільки суспільство може забезпечити умови старості, пенсії, спеціальні установи, в яких має потребу людина похилого віку”. “Є природні причини, що відтворюються, незалежно від країни. А для нас зараз соціальна домінанта стала досить сильною, можливо, і визначальною. Головне — відчуття, що життя не даремно прожито. А соціальні потрясіння змітають відчуття того, що людина недаремно прожила життя. Гіркота розчарувань, незавершеність життєвих програм”.

Справді, соціальні потрясіння руйнують життєвий комфорт, вони пов'язані з втратою системи орієнтирів, що дозволяли людині вважати себе реалізованою. А за умов скорочення життєвої перспективи “переписати” життя заново вже неможливо, і це посилює соціогенні дисфункції, що виникають у сфері життєвих стратегій.

“Соціальні [чинники] — це відкинутість соціумом в різних формах. Це відчуття відкинутості, коли професійні знання уже не потрібні. Будь-якого

роду активність не вітається, вважається непотрібною, такою, що заважає. Друге — матеріальна спроможність, пенсії, залежність від інших”.

Нестабільність у розвитку суспільства призводить до втрати життєвих орієнтирів його представників. Якщо молода людина може будувати життя та змінювати його відповідно до нових умов суспільного життя, то старшим людям це зробити важче, а іноді й неможливо. Відчуття, що життєві надбання перестали вважатися такими, що заслуговують на повагу, втратили значущість у соціальному середовищі, досить важке для сприйняття. Гострота проблеми підсилюється тим, що старші люди не лише відчувають психологічні наслідки “неуваги” до них з боку суспільства, зокрема скорочення допомоги цій незахищеній верстві суспільства — воно “не бачить” проблем похилих людей.

Соціокультурні чинники:

“Перша причина: є традиція, культура старості. Якщо нерозвинена ця традиція старості в суспільстві, то на цьому тлі розвивається низка цих причин”. Ідеться про “культуру спілкування самого суспільства”; про “відсутність культури формувати своє життя”. Бачимо збіг думок різних експертів, коли йдеться про такі чинники, як нерозвинена культура старості, культура міжпоколінних взаємин, культура побудови життєвих стратегій за умов скорочення життєвої перспективи.

“По-перше, це закладено в культурі. Установки. Наприклад, ми чуємо: 60-літній дідусь, бабця. В нас установка, що це люди старі. Це ми вже відчуваємо наче вирок, що людина пенсіонер. Можливо, вона [установка] має об’єктивні корені, адже 30-літні сприймають батьків як старих”. Такі суспільні практики “заниження” вікової межі старості зумовлені порівняно невеликою середньою тривалістю життя українців, чоловіків. А отже, культурні орієнтації змінюватимуться за умов її подовження. Згадаймо хоча б нову класифікацію віку за ВООЗ, за якою вікові межі молодості значно подовжені. Це також співзвучно даним соціологічного дослідження, проведеного у Великій Британії на замовлення сайту Love to Learn у 2012 році, за якими виявилось, що більшість британців вказують верхньою межею молодості 55 років, а початок похилого віку відносять до 70-ти [Middle age, 2012].

Один з експертів зазначає таке: “Негуманне суспільство. Гуманізм на словах, егоїстичне суспільство”. Вважаємо, що ця сентенція має під собою реальне підґрунтя у впливі такого чинника, як знецінення старості на тлі культу молодості. Ставлення до представників різних поколінь обумовлюється особливостями конкретної культури. Якщо раніше, за умов традиційного суспільства, до дітей ставилися як до “неповноцінних людей”, що зумовлювалося їхньою високою смертністю та нижчими здатностями до фізичної праці, то зараз діти постають як головна цінність суспільства. В модерних і, тим паче, в постмодерних суспільствах відбулася зміна уявлень про роль та функції людей старшого віку. Усталеною в межах наукового дискурсу останніх десятиліть є думка, що поширення префігуративних практик, втрата старшим поколінням ролі носія знань ініціюють зменшення поваги до старших. Тому, з погляду людей похилого віку, здебільшого орієнтованих на культурні зразки і цінності традиційного суспільства, в

ставленні до них відбулися зрушення не в кращий бік. Від поцінування досвіду та знань старших людей, поваги до них як “родителів” — тих, що дали життя, народили, відбувається перехід до поцінування фізичної сили і привабливості, до страху перед старінням і дряхлінням тіла, а з іншого боку — наростає нерозуміння між поколіннями; з інформатизацією суспільства досвід старших поколінь застаріває надто швидко, а зниження адаптивності відіграє негативну роль, знижуючи їхні шанси взаємодіяти із суспільством на гідному рівні.

Психологічні чинники:

“Причини лежать всередині: людина будує себе сама. Якою людина себе побудує, такою і буде. А витоки — все приходить з життя. Внутрішній стан, який переборює людина, навіть коли людина хвора. А ще залежить від середовища, де людина працює, де живе”. Тут експерт вказує на дуже важливий момент: по-перше, взаємозв’язок соціального світу (життя) і внутрішнього (за певної автономії останнього), вагомість впливу безпосереднього оточення. По-друге (хоча за значущістю для нашого дослідження це посідає чільне місце), йдеться про життєтворчий вектор, присутній у життєдіяльності особистості в будь-якому віці. Наголос на соціально-психологічній складовій як виникнення, так і розв’язання життєвих проблем є актуальним для всіх вікових груп, але особливо — для старшої, оскільки процес інволюції особистості в цьому віці може певною мірою бути компенсований за рахунок механізму “переоцінювання цінностей”, адекватної самооцінки життєвої перспективи і вибору відповідних життєвих стратегій.

Наступне питання стосувалося того, які шляхи і засоби розв’язання означених вище проблем старшої вікової групи бачать фахівці.

Одним із ключових механізмів розв’язання проблем людей старшої вікової групи є, на думку експертів, державне регулювання: “... держава має турбуватися. Кажуть, що гуманізм і розвиток суспільства визначаються його ставленням до жінок, а я би сказав, що це визначається ставленням до пенсіонерів”. Експерти вважають, що мають бути реформовані система матеріального забезпечення та охорони здоров’я. Потрібні певні державні програми, медичне соцзабезпечення, будинки для людей похилого віку — соціальні речі. Пропонується, наприклад, “продовжити робочий вік”, “пенсійну систему зробити більш деталізованою, прив’язати до характеру праці й до стажу”. Зазначається, що важливою проблемою є “контроль за здоров’ям”, проте “за відсутності страхової системи це важко”.

Водночас експерти констатують, що вирішити основну низку проблем шляхом державного втручання в сучасних умовах розвитку українського суспільства досить важко: “Погано розумію, як це можливо в нашому суспільстві. Не знаю, як це вирішувати”. Висловлюючись тавтологічно, проблемою є неухильність “державних мужів” до проблем незахищених груп населення. Як зазначив один з експертів, “в рамках чинної системи не існує шляхів розв’язання проблем людей похилого віку”.

Однією з причин, яку називають експерти, є другорядний статус проблем людей похилого віку порівняно з іншими, наразі більш нагальними: “... мабуть, якби у нас суспільство не було настільки обтяжене багатьма пробле-

мами... але у нас настільки загрозливі проблеми, що до таких не доходять руки”. Іншою перепоною на шляху розв’язання проблем людей старшого віку є те, що сама ця соціальна група не є активним виборювачем власних прав: “ця спільнота не об’єднана”, “люди похилого віку... досить розпорошені. Поки що громадянське суспільство в зародку, і для них я бачу найменше перспектив”.

Ще однією проблемою є те, що характерною рисою українців є патерналізм, орієнтація на допомогу ззовні, слабка активність самих людей щодо подолання життєвих труднощів. Старші люди, які вирости й перебували більшу частину життя в умовах Радянського Союзу, слабо орієнтуються на індивідуалістичні цінності та необхідність розраховувати на себе, а не на державну допомогу,

Експерти акцентують увагу на тому, що мають набути чинності різні механізми включеності людей старшого віку до суспільного життя: “Електорат — спосіб бути частиною спільного життя. Або онуки — частина їхнього життя. Час присвятити тому, щоб підтримати своє здоров’я. Мають бути різні форми залученості — це дасть можливість відчуття повноцінності життя в будь-якому віці”. Сам перехід у категорію людей старшого віку є для людини проблемним. Експерти звертають увагу на те, що в деяких країнах, наприклад в Японії, суспільство визначило для себе як проблему “підготовку до старості”, натомість в Україні “ЗМІ примітивні, не висвітлюють цього”. В цьому напрямі важливим є “відновлення програми поколінної, вікової наступності”. Для нашої країни спеціальним завданням є цілеспрямована робота з актуалізації індивідуальної відповідальності людини за власне майбутнє. Слід “вести з людьми чесну розмову, що велику пенсію їм ніхто забезпечити не зможе, а тому — щоб турбувалися про своє пенсійне забезпечення люди, яким за 30, що повсюдно роблять на Заході. І, звісно, медикам слід активно вести мову, щоб люди займалися заздалегідь своїм здоров’ям”.

Загалом у відповідях опитаних науковців наголошується, що особистісна активність є головним знаряддям при боротьбі з труднощами. “Люди похилого віку повинні знаходити для себе способи цікавої самореалізації. На Заході багато подорожують, ходять у театр”. Потрібно “знаходити коло спілкування, проявляти активність у пошуках змістовного і яскравого життя”; “ніколи не старіти душею”.

Ідеальним, ясна річ, був би шлях поєднання життєвої активності індивіда та усвідомлення ним відповідальності за власне життя з відповідними державними програмами, розрахованими на цю категорію населення: “... шляхи є — інституціональні форми роботи, турботи, університети 3-го покоління. Але, загалом, це соціальне включення, якщо говорити про технології”. Проте сучасні українські реалії поки що характеризуються неувагою до проблем людей старшого віку.

Наостанок слід зауважити, що опитування продемонструвало вельми широке коло проблем, які людина не в змозі розв’язати власними силами. Попри декларовані в суспільстві принципи піклування про старих людей, практичні дії державних та недержавних інститутів, покликаних опікуватися розв’язанням цих проблем, залишаються “фактором Х” для індивідуального актора — представника старшої вікової групи, що на тлі поступової

вікової інволюції й стагнації особистісних ресурсів значною мірою ускладнює побудову реалістичної життєвої перспективи, а разом із тим і вибір оптимальної життєвої стратегії. Однак, зважаючи на складнощі соціальної ситуації, опитувані переважно вважають “більш перспективними” для старшої вікової групи активні стратегії адаптації до ймовірного перебігу подій.

Джерела

Александрова М.Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии / Александрова М.Д. — Л. : ЛГУ, 1974. — 135 с.

Василенко Н.Ю. Социальная геронтология : учеб. пособие / Василенко Н.Ю. — Владивосток : ТИДОТ ДВГУ, 2003. — 140 с.

Головаха Е.И. Психологическое время личности // Е.И. Головаха, А.А. Кроник. — К. : Наук. думка, 1984. — 2-е изд. 2008. — 130 с.

Дмитриев А.В. Социальные проблемы людей пожилого возраста / Дмитриев А.В. — Л. : Наука, 1980. — 103 с.

Козлов А.А. Старость: социальная разобщенность или целостность? (Теории и традиции западной социальной геронтологии) / А.А. Козлов // Мир психологии. — 1999. — № 2. — С. 80–96.

Мусина-Мазнова Г.Х. Социальная геронтология: теория и практика / Г.Х. Мусина-Мазнова. — Астрахань : Издат. дом “Астраханский университет”, 2012. — С. 72.

Мартинюк І.О. Специфіка побудови життєвих стратегій та перспектив представниками різних вікових груп / І.О. Мартинюк, М.П. Кухта // Вісник Національного авіаційного університету. Соціологія. Політологія. Історія : зб. наук. пр. — К. : НАУ, 2014. — №1. — С. 36.

Старіння в ХХІ столітті: триумф і виклик / Фонд ООН в області народонаселення (ЮНФПА) та організація “Хелпейдж Інтернешнл”. — Нью-Йорк; Лондон, 2012. — 190 с.

Толстих Н.В. Експертні опитування [Електронний ресурс] / Н.В. Толстих // Технології прикладних соціологічних досліджень. — К., 2003. — 5 с. — Режим доступу : http://i-soc.com.ua/school/Tolstyh_Expert.pdf.

Титов Д.С. Социальная геронтология : учеб. пособие / Титов Д.С. — Томск : Томский филиал Академии права и управления ФСИН России, 2006. — 106 с.

Яцемирская Р.С. Социальная геронтология / Яцемирская Р.С. — М. : Изд-во МГСУ “Союз”, 1998. — 275 с.

Irwin S. Social Reproduction and Change in the Transition from Youth to Adulthood / S. Irwin // Sociolody. — 1995. — № 2. — 29 p.

McFadden S. Overview Aging and the Meaning of Time: A Multidisciplinary Exploration Springer / Susan H. McFadden, Robert C. Atchley. — N.Y. : Springer Publishing Company, 2001. — 280 p.

Taylor R. Lifestyle and agenig. Three traditions in lifestyle research / R. Taylor // Ageing and society. — 1981. — Vol. 1, Iss. 3. — P. 329–345.

Tornstam L. Maturing into Gerotranscendence / L. Tornstam // The Journal of Transpersonal Psychology. — 2011. — Vol. 43 (2). — P. 166–180.

Middle age begins at 55 and extends to nearly 70 years old according to new research [Electronic resource]. — Access mode : <https://www.pearson.com/news/announcements/2012/september/middle-age-begins-at-55-and-extends-to-nearly-70-years-old-accor.html/>.